

Ryszard Tokarski

Zagadki : metafory : gry językowe

Język Artystyczny 6, 16-31

1989

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zagadki — metafory — — gry językowe

1. Założenia wstępne

Nie jest celem przedstawionej pracy wszechstronny i pełny opis zagadki jako określonego gatunku tekstów. Interesować nas będzie tylko jeden aspekt zagadnienia: jakie są językowe sposoby naprowadzania na właściwe rozwiązanie zagadki, jak również techniki utrudniania tego rozwiązania, by nie nasuwało się ono mechanicznie i bezproblemowo. Z wielu możliwych problemów na plan pierwszy wysuwają się tu zatem semantyczne mechanizmy interpretacji zagadek. Jednak w analizach wykroczymy poza teksty tradycyjnie określane tym mianem. Jeśli zaakceptujemy definicję zagadki jako całości składającej się z werbalnej charakterystyki obiektu (pytanie) oraz tego obiektu z jego etykietą słowną (rozwiązanie), wówczas warunek ten będą spełniać również teksty, które nie mieszczą się w zakresie gatunkowego terminu „zagadka”, wykazują jednak wiele podobieństw strukturalnych i semantycznych. W obręb naszych zainteresowań musi więc wejść także część haseł krzyżówkowych i ich słownych parafraz. Poddany analizie materiał tego typu pozwala wyrazić przypuszczenie, że ich semantyczny mechanizm jest bardzo zbliżony do mechanizmu zagadki, w wielu wypadkach różni się natomiast większym stopniem komplikacji semantycznej, ciekawszymi ze znaczeniowego punktu widzenia technikami zacierania tropu naprowadzającego na odgadnięcie hasła. Założony w przytoczonej definicji warunek będą spełniały również niektóre typy metafory, mianowicie te, które — posługując się terminologią M. Blacka¹ — mają nie zwerbalizowany temat główny metafory, natomiast zadaniem interpretującego jest odnalezienie tego tematu poprzez semantyczną interpretację tematu pomocniczego. Ten typ metafory określane zwy-

---

¹ M. Black: *Metafora*. „Pamiętnik Literacki” 1971, z. 3.

kle bywa jako metafora-enigma, metafora-zagadka lub po prostu peryfrazą².

Przedmiotem analizy będą zatem takie odmiany tekstów-zagadek (zagadek w gatunkowym sensie terminu, haseł krzyżówkowych, metafor), które za cel stawiają odgadnięcie nazwy obiektu poprzez podanie mniej lub bardziej pełnej charakterystyki tego obiektu. Opisową część zagadki nazwiemy parafrazą, natomiast poszukiwany przedmiot i jego korelat językowy — tematem zagadki. Zagadka stanowiłaby zatem całość składającą się z parafrazy i tematu.

Parafraza tematu zagadki zazwyczaj ujmuje jego cechy nie wprost, zawiera różnego typu znaczeniowe utrudnienia, które sprawiają, że zagadka nie jest prostym połączeniem parafrazy i tematu, lecz staje się pewnego rodzaju semantyczną grą językową. W grze tej równie ważne jak odnalezienie tematu jest uświadomienie sobie i przelamanie różnorodnych technik zacierania związku między składowymi zagadki.

2. Zagadki opisowe

W różnorodnych opracowaniach poświęconych zagadkom przyjmuje się zwykle binarny podział na zagadki opisowe i zagadki metaforyczne³. Najogólniejszą zasadą konstrukcyjną tekstów pierwszego typu jest przyporządkowanie poszukiwanemu obiektowi i jego nazwie takiego zestawu cech, które w sposób mniej lub bardziej prosty, mniej lub bardziej oczywisty ułatwiają odnalezienie rozwiązania. Zawsze jednak jest to przeciwstawienie tematu zagadki jego parafrazie bez odwoływania się do charakterystyk dodatkowych, np. przez wprowadzenie tematu pomocniczego, co właściwe jest metaforom i zagadkom metaforycznym.

Najprostszy i najpełniejszy typ zagadek opisowych zawiera dwa rodzaje informacji dotyczących poszukiwanego tematu: podany jest jego archileksem (hiperonim) oraz zespół charakterystyk umożliwiających właściwy wybór elementu mieszczącego się w archileksemie:

Jaka to pora roku
rozrzuca zieleń wokół,
Kaczeńce sadi na łąkach
i słucha piosnek skowronka?

² Klasę metafor-zagadek wydziela np. J. J. Lewin: *Struktura rosyjskiej metafory*. „Pamiętnik Literacki” 1969, z. 1.

³ Z polskich prac poświęconych zagadce podział taki wykorzystuje np. J. M. Kasjan w książce *Polska zagadka ludowa*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1983.

W konkretnym wypadku archileksemem jest wyrażenie *pora roku*. Występują także trzy wyrażenia definiujące: *rozzucać zieleń wokół*, *sadzić kaczęce na łąkach* oraz *sluchać piosnek skowronka*. Rozwiązaniem tej bardzo prostej zagadki będzie taki *X*, który — spełniając semantyczny warunek narzucony przez archileksem — może równocześnie wystąpić w pozycji subiektywnej w owych trzech wyrażeniach, dając wypowiedzenie semantycznie spójne, niedewiacyjne:

	<i>rozzuca zieleń wokół</i>	
<i>pora roku</i>	→ <i>X</i> ←	<i>sadzi kaczęce na łąkach</i>
		<i>slucha piosnek skowronka</i>

Rozwiązując tę zagadkę dziecko, odwołując się do swej wiedzy o świecie oraz do stereotypowego obrazowania, chętnie wykorzystującego antropomorfizację i pokazującego wiosnę jako młodą dziewczynę przynoszącą zieleń i kwiaty, bez trudu tę zagadkę rozszyfruje.

Nieco bardziej skomplikowana sytuacja występuje w niektórych hasłach krzyżówkowych. Na przykład, parafrazę hasła stanowi wyrażenie *narzędzie wiatry czyniące*. Dany jest tu zatem archileksem *narzędzie* oraz wyrażenie *czynić wiatry* → *X-em* z walencją instrumentu. Jednak taka informacja nie prowadzi jeszcze do jednoznacznego odczytania tematu. Wynika to z celowego najprawdopodobniej zastosowania pojemnego znaczeniowo wyrażenia *czynić wiatry*, a zatem sugerującego rozwiązanie typu DMUCHAWA, WENTYLATOR itp. Oczywiście zagadka musi być rozwiązana, zaś kryterium ostatecznym jest w tym wypadku czynnik pozajęzykowy: możliwość wpisu rozwiązania do odpowiednich rubryk krzyżówki. Kryterium to decyduje, że z bogatej serii nazw potencjalnych wybiera się rozwiązanie właściwe: WACHLARZ.

Niekiedy w funkcji parafrazy występuje frazeologizm, jego część lub konstrukcja słowna do niego nawiązująca, por. np. następujące hasła krzyżówkowe: *jarzyna na ścianę* — GROCH (por. *groch na ścianę* 'daremnie coś robić'), *przedmiot do gadania* — LAMPA (*gadać do lampy* 'mówić do kogoś na próżno'), *pole na jeża* — RŻYSKO (*włosy na jeża* 'włosy krótko przycięte, sterczące do góry'), *ptak w bok* — SÓJKA (*sójka w bok* 'kulak, kuksaniec'), *pasza do wykręcania się* — SIANO (*wykręcać się sianem* 'unikać konsekwencji').

Jeszcze wyższy stopień komplikacji znaczeniowej zachodzi wówczas, gdy zwerbalizowanemu archileksemowi jako wyrażenie definiujące temat zagadki towarzyszy konstrukcja polisemiczna lub metaforyczna. Rozważmy zasłyszana zagadkę szkolną:

Co to za zwierzę,
co robi talerze?

Przy interpretacji tej zagadki należałoby przyjąć, że u podstaw parafrazy leży wyrażenie *X robi talerze*, przy czym *X-em* może być jakiś hiponim archileksemu *zwierzę*. W konsekwencji otrzymamy jednak wypowiedzenie semantycznie dewiacyjne, ponieważ *robić talerze* implikuje agensa osobowego, a nie zwierzę. Przy szczegółowej interpretacji tej zagadki musimy więc założyć, że przynajmniej jeden ze składników wyrażenia jest użyty w znaczeniu niedosłownym. Albo zatem nie chodzi tu o zwierzę i wówczas metaforyczny byłby archileksem, albo metafora dotyczy elementu realizującego walencję rezultatu (*talerz*), albo wreszcie wyrażenie *robić talerze* jest frazeologizmem i ma jakieś znaczenie naddane. W tym wypadku metaforyzowany jest *talerz*, zaś rozwiązaniem zagadki — KROWA.

Zabieg metaforyzacji jednego ze składników definiujących temat zagadki chętnie jest wykorzystywany w parafrazach krzyżówkowych, np. *dziura w Hamlecie* — ANTRAKT, *jaskółkowy strój* — FRAK, *danie, dla którego trzęsienie ziemi jest stanem normalnym* — GALARETA, *nadęta wstęga* — SZARFA, *pismo w masce* — SZYFR.

Często zdarza się, że model zagadki jest niepełny. Zwykle w takich wypadkach jest pomijany archileksem, co o tyle utrudnia rozwiązanie, iż brakuje wskazania na przestrzeń semantyczną, w jakiej temat powinien się mieścić. Jediną wskazówką staje się wówczas informacja zawarta w zwerbalizowanych wyrażeniach definiujących temat, np. *ciemną nocą pancerne pruje* — KASIAK, *pierwsza zasypia* — KURA, *najczęściej gubiony* — PARASOL, *wiekowy, mądry, z siwą głową* — STARZEC, *gdzie dama nosi wszystko* — TOREBKA oraz liczne wierszowane zagadki dla dzieci, np.:

Jestem ze słomy albo ze sznurka,
Leżę przy drzwiach w kątku
i uczę porządku.

Stopień trudności wzrasta w wypadku takich zagadek, w których brak jest archileksemu, zaś wyrażenia definiujące temat w całości lub części są metaforyzowane, np. w hasłach krzyżówkowych typu: *z perkusyjnym ogonem* — GRZECHOTNIK, *propaguje najpraktyczniejszy sposób noszenia niemowląt* — KANGUR, *z igłą pełną czułości* — KOMPAS.

3. Sem antyczny model metafory

Omówienie grupy zagadek uznawanych za metaforyczne oraz ich wewnętrznego zróżnicowania poprzedzimy pokazaniem ogólnego modelu metafory, który może być pomocny przy interpretowaniu naszych tekstów. W tym

celu wykorzystamy dość proste, banalne już wyrażenie *gwiazdy oczu*. Przed właściwą analizą metafory należy ją przeformułować w taki sposób, by eksplicytnie pokazać jej wewnętrzną znaczeniową niespójność. W tym wypadku tzw. metafora dopełniaczowa *gwiazdy oczu* przyjmuje postać sądu *oczy są gwiazdami*. Zgodnie z tradycją opisu nazwijmy ten składnik metafory, o którym się coś orzeka, tematem głównym metafory, natomiast ten składnik, za pośrednictwem którego coś się orzeka o temacie głównym — tematem pomocniczym metafory⁴. Istotą metafory jest zawsze stwierdzenie semantycznego podobieństwa tematu głównego i tematu pomocniczego. Jeśli każdemu z tych tematów przypiszemy pewien zestaw wyrażen predykatowych wynikających ze znaczeń odpowiadających im leksemów oraz z pozajeżkowej wiedzy o przedmiotach przez te leksemy nazywanych, wówczas okaże się, że dwa zbiory wyrażen predykatowych przynależne dwu tematowi metafory mają pewien podzbiór predykatów wspólny. Podzbiór ten, posługując się terminologią J. Ziomka⁵ — wspólny mianownik metafory, jest werbalizacją odnalezionych podobieństw wśród obiektów w istocie różnych. Operacja metaforyczna będzie więc zawsze wyborem takich cech, które można uznać za przynależne i tematowi głównemu, i tematowi pomocniczemu, oraz neutralizacją tych właściwości semantycznych tematu pomocniczego, których tematowi głównemu przypisać nie można. Rejestr właściwości wspólnych obydwu tematowi nazwijmy zbiorem predykatów-wykładników znaczenia metafory. W wypadku wyrażenia *gwiazdy oczu* predykaty-wykładniki tej metafory będą obejmowały takie cechy, jak: *oczy i gwiazdy błyszczą, oczy i gwiazdy są tajemnicze itp.* W zbiorze tym nie znajdzie się natomiast właściwość *gwiazdy jako ciała niebieskiego — że jest ona rozżarzoną kulą gazową itp.* Te ostatnie właściwości nie mieszczą się w zbiorze predykatów-wykładników znaczenia metafory i muszą być zneutralizowane.

Pełny model metafory przyjmie zatem formę następującą:

temat główny ————— temat pomocniczy

zbiór predykatów-wykładników
znaczenia metafory

Dosyć rzadko się zdarza, by w metaforze poetyckiej były werbalizowane wszystkie trzy składowe metafory, tzn. temat główny, temat pomocniczy i możliwie pełny zbiór predykatów-wykładników znaczenia. Najczęściej nie jest werbalizowany jeden z tych składników. W efekcie otrzymujemy trzy różne

⁴ Por. M. Black: *Metafora...* W polskiej literaturze poświęconej metaforze do koncepcji Blacka najszerzej nawiązuje T. Dobrzyńska w książce *Metafora*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1984.

⁵ J. Ziomek: *Metafora a metonimia. Refutacje i propozycje*. „Pamiętnik Literacki” 1984, z. 1.

sposoby językowego konstruowania metafory, odpowiadające trzem konstytuującym metaforę elementom:

- 1) wyrażenie metaforyczne z nie zwerbalizowanym zbiorem predykatów-wykładników znaczenia,
- 2) wyrażenie metaforyczne z ukrytym tematem pomocniczym,
- 3) wyrażenie metaforyczne z ukrytym tematem głównym.

Dwa pierwsze typy metafor łączy to, że w każdej z nich jest zwerbalizowany temat główny. Jeśli zagadkę uznaliśmy za taki rodzaj tekstu, w którym temat główny musi dopiero być odnaleziony, zatem te dwa modele konstrukcji metaforycznych do analizy zagadki nie mogą być stosowane. Przydatny jest tu natomiast model trzeci, mianowicie model ze zwerbalizowanym tematem pomocniczym i zbiorem predykatów semantycznie interpretujących metaforę.

3.1. Sem antyczny model metafory-zagadki

W sonecie *Bakczysaraj w nocy* A. Mickiewicz napisał: *Srebrny król nocy dąży spocząć przy kochance*. Tekst, a nawet tylko znajomość języka jednoznacznie pozwala rozstrzygnąć, co się kryje za metaforą *srebrny król nocy*. Spróbujmy jednak postępować tak, jakby metafora ta sprawiała nam trudności interpretacyjne. Dany jest zatem temat pomocniczy wyrażony metaforą *srebrny król nocy*. Bardzo ubogi jest szereg predykatów-wykładników znaczenia metafory, bo praktycznie ograniczony do stwierdzenia, że ów *X* (temat główny) ma zdolność poruszania się (*dąży do...*, *spocząć*) oraz że istnieje również taki ktoś, powiedzmy *Y*, kto jest przedmiotowi ukrytemu za tematem głównym metafory uczuciowo bliski (*kochanka*). Ale ten szereg predykatów można bardzo łatwo rozbudować przez uwzględnienie predykatów nie wyrażonych eksplicytnie, lecz ukrytych w znaczeniach leksemów tworzących temat pomocniczy. A zatem analiza obejmie przede wszystkim leksem-jądro frazy metaforycznej — *król*, wydobywając takie cechy, jak dominowanie nadwszystkim, wspaniałość itp. Istotną rolę może tu również odegrać etymologia nazwy *księżyc*, nawiązująca do mitologicznej antropomorfizacji tego ciała niebieskiego i jego związku z władzą. Zestaw predykatów implikowanych przez znaczenie leksykalne i konotacje semantyczne leksemu *król* będzie dodatkowo wzbogacony przez epitety naprowadzające, wyrażane leksemami we frazie metaforycznej podrzędnymi, a więc *król nocy* — bo jego królestwem jest noc, a poza tym król jest *srebrny*. Tak bogaty zestaw predykatów-wykładników nie powinien już sprawiać trudności z odgadnięciem tematu głównego: *księżyc jest srebrnym królem nocy*. Konfrontacja tych dwu tematów pozwala teraz zweryfikować i ewentualnie rozszerzyć zestaw predykatów-wykładników znaczenia. Model tego typu metafor, metafor-zagadek, przyjmie formę następującą:

(?) ————— *srebrny król nocy*

*porusza się
związany jest uczuciowo z Y-em
dominuje nad wszystkim
panuje w nocy
jest srebrny*

...

4. Semantyczna interpretacja zagadek metaforycznych

Jeżeli pominiemy oczywiste w takich sytuacjach różnice w zakresie bogactwa środków obrazowania, to okaże się, że poetycką metaforę-zagadkę oraz metaforyczne zagadki dla dzieci i parafrazy hasel krzyżówkowych łączy podobny schemat interpretacyjny. Każdorazowo wymagający odgadnięcia temat główny zagadki jest semantycznie dookreślany przez występujący temat pomocniczy. Nie we wszystkich jednak wypadkach rola tematu pomocniczego jest identyczna. W metaforze poetyckiej punkt ciężkości interpretacji jest położony na odnalezienie bądź stworzenie semantycznych podobieństw między tematem głównym i pomocniczym, zaś neutralizacja pewnych cech tematu pomocniczego jest tylko następstwem oczywistych różnic znaczeniowych między obydwoema tematami. Natomiast zagadka metaforyczna w pewnych wypadkach najwyraźniej akcentuje semantyczne podobieństwa tematu głównego i pomocniczego i podobieństwa te stają się kluczem do rozwiązania zagadki, w innych zaś — nacisk kładzie się nie na podobieństwa obydwu tematów, lecz właśnie na ich semantyczne różnice. W jednym wypadku ważne jest to, co łączy tematy, w drugim — to, co je dzieli. I nie jest to różnica wyłącznie kompozycyjna, gdyż jej następstwem jest wyraźne zróżnicowanie funkcjonalne tematu pomocniczego. Co więcej, można założyć, że zagadki metaforyczne nie tworzą zbioru jednorodnego, że można wśród nich wyróżnić dwa zasadnicze typy.

4.1. Zagadki quasi-metaforyczne

Porównajmy dwa teksty, w których temat pomocniczy *dziewczyna* jest przywoływany przy semantycznej charakterystyce tematu głównego. W przykładzie pierwszym, w zagadce dla dzieci, tematem głównym jest JARZĘBINA:

Ma piękne korale,
choć to nie dziewczyna.
Spotkasz ją przy drodze.
Zwą ją?...

Natomiast w parafrazie hasła krzyżówkowego tematem głównym jest WALIZKA: *trzymasz ją za rączkę, a nie dziewczyna.*

W obydwu przytoczonych przykładach podstawą konstrukcji tekstów jest dostrzeżone podobieństwo między dziewczyną i odpowiednio jarzębiną i walizką. W wypadku zagadki dziecięcej podobieństwo to może przyjąć formę najprostszyc sędów typu: *dziewczyna ma (nosi) korale i jarzębina ma (nosi) korale.* Analogicznie para sędów dla przytoczonego hasła krzyżówkowego będzie następująca: *ktoś trzyma dziewczynę za rączkę i ktoś trzyma walizkę za rączkę.* Gdyby chcieć konsekwentnie stosować do tego typu zagadek mechanizm przydatny przy interpretacji metafory, wówczas okazałoby się, że ta droga dochodzenia do rozwiązania zagadki zawodzi. Żadne inne podobieństwa między dziewczyną i jarzębiną nie istnieją, a jeśli są, to mają charakter drugorzędny i w widoczny sposób nie wpływają na otrzymane rozwiązanie. W zagadkach quasi-metaforycznych podobieństwo między tematem głównym i tematem pomocniczym może mieć charakter czysto okazjonalny, gdyż nie o podobieństwo tu chodzi. Zagadka tego typu przybiera zwykle formę gry językowej, w której sugeruje się istnienie jakiegoś podobieństwa między tematem głównym i pomocniczym, by natychmiast to podobieństwo zanegować: „X jest podobne do Y-a, ale to nie Y”. W każdym razie nie można tu mówić o jakiegokolwiek interferencji semantycznej tematu pomocniczego na temat główny. Brak tego oddziaływania jest zaznaczany w tekście zagadki przez jawną negację tematu pomocniczego lub niektórych przypisywanych mu cech.

W wielu zagadkach quasi-metaforycznych negacja może mieć charakter niejawny, uświadamiany dopiero wówczas, gdy odgadnięty zostanie temat główny:

Co to za potwór srogi,
co ma aż cztery rogi,
a w środku mnóstwo pierzy
i wciąż na łożku leży?

Tematem głównym zagadki jest w tym wypadku PODUSZKA. Odgadnięcie tematu sprawia, że dokonuje się wtórna precyzacja znaczeń predykatów-wykładników podanych w tekście. Skoro PODUSZKA jest tylko pozornie *potworem*, zatem *rogi* przestają być łączone z tym tematem pomocniczym i odnoszone do znaczenia 'wyrostki kostne na głowie zwierzęcia', lecz jest aktualizowane inne znaczenie realne 'miejsce zbiegania się krawędzi przedmiotu'. Analogicznie *pierze* przestaje się kojarzyć z pożąrtymi przez owego potwora ptakami i jest werbalizowane w wyrażeniach typu *napelnić poduszkę pierzem*. Podobnie jak w poprzednich zagadkach znów rysuje się wyraźna dwuplanowość opisu: temat pomocniczy — temat główny.

Ta dwuplanowość nasuwa od razu następujące pytanie: jaka jest właściwie rola metafory w tego typu zagadkach. Czy istotnie temat pomocniczy, pozostający z tematem głównym w związku metaforycznym, semantycznie dookreśla ów temat główny, czy też jego jawne bądź ukryte negowanie sprawia, że jest on biernym uczestnikiem opisu, że pełni raczej funkcję tła opisu, funkcję kompozycyjną. Wydaje się, że bardziej zasadne będzie to rozwiązanie drugie: metafora w tym typie zagadek funkcjonuje w większym stopniu w planie stylistycznym niż w planie semantycznym.

Nie może to oznaczać oczywiście, że funkcja metafory w tego typu zagadkach sprowadza się wyłącznie do funkcji ornamentacyjnej. Przywołajmy jeszcze jeden przykład:

Choć nie jest kowalem,
umie kuć wytrwale.
Choć nie jest doktorem,
leczy drzewa chore.

W zagadkach takich współlistnienie dwu tematów: **DZIĘCIOŁ** — *kowal*, a następnie **DZIĘCIOŁ** — *doktor* — jak już wspominaliśmy — nie jest równoznaczne z jakimkolwiek semantycznym oddziaływaniem tematu pomocniczego na temat główny. Temat pomocniczy, którego związek z tematem głównym ma istotnie podłoże metaforyczne, nie wnosi żadnych nowych charakterystyk tematu głównego. Metafora jest tu przywoływana tylko po to, by została dokonana precyzja semantyczna predykatów-wykładników, by znaczenia czasowników *kuć* i *leczyć* pozbawić ich metaforycznej wieloznaczności. Obecność w zagadce dwu tematów ma sygnalizować, że czasownik *kuć* niesie inne znaczenie leksykalne w wyrażeniu *kowal kuje*, inne zaś w wyrażeniu *dzięciół kuje*, że *leczyć* połączone z subjektem *lekarz* jest semantycznie różne od *leczyć*, gdy subjektem czynności jest *dzięciół*. Podobnie jest we wcześniej przytoczonych zagadkach: *korale*, które nosi dziewczyna, są tylko podobne, ale nie semantycznie identyczne z *koralami* noszonymi przez jarzębinę, że *rączka* dziewczyny jest różna od *rączki* walizki, choć obydwie mogą służyć do trzymania. Metafora w tym wypadku nie spiętrza znaczeń, nie prowadzi do powstawania nowych odcieni znaczeniowych, jej przywołanie w tekście ma te znaczenia konkretyzować. W tym sensie zagadka quasi-metaforyczna jest semantycznie bliższa zagadkom opisowym, mimo iż występują w niej dwa tematy, co jest charakterystyczne dla metafory.

4.2. Zagadka metaforyczna

Wyraźnie inna jest funkcja metafory i jej tematu pomocniczego w kolejnej grupie zagadek. Rozważmy następujący przykład zagadki dla dzieci:

Barwny most na niebie
najczęściej po burzy.
Kolorami świeci
i pogodę wróży.

Na podstawie tekstu wiemy, że temat główny zagadki, poszukiwany X, został metaforycznie nazwany *barwnym mostem na niebie*, a ponadto semantycznie wzbogacony dosłownymi charakterystykami typu: *X jest wielobarwny (kolorami świeci)* oraz *X wróży (zapowiada) pogodę*. Jednak kluczem do rozwiązania zagadki jest metaforyczna fraza wyrażona tematem pomocniczym *barwny most na niebie*. W tym wypadku musimy założyć, że istnieje semantyczna interferencja tematu pomocniczego na temat główny. Interferencja ta w tej konkretnej zagadce będzie polegać na przypisaniu tematowi głównemu niektórych cech semantycznych zawartych w znaczeniu leksemu *most*: zatem X będzie miał kształt zbliżony do mostu (tu: kształt półokręgu, jaki mają niektóre mosty), X będzie łączył dwa punkty na widnokręgu analogicznie do mostu łączącego dwa brzegi rzeki itp. Jeśli dodamy do tego zbioru cechę taką, że ów X pojawia się na niebie, wówczas rozwiązanie zagadki nie sprawi już żadnych trudności. Tematem głównym zagadki i jej rozwiązaniem będzie TĘCZA. Rozwiązanie to stanie się w pełni semantycznie oczywiste dopiero wówczas, gdy uwzględni się nie tylko dosłowne charakterystyki znaczeniowe występujące zwykle w zagadce, lecz przede wszystkim semantyczne wskazówki implícite zawarte w znaczeniu tematu pomocniczego.

W zagadkach dla dzieci niemal regułą jest to, że tematowi pomocniczemu towarzyszy zwykle wiele dodatkowych informacji, precyzujących właściwości tematu głównego zagadki. W takich sytuacjach jej rozwiązanie jest wypadkową semantycznej oceny tematu pomocniczego oraz uwzględnienia owych dodatkowych predykatów-wykładników znaczenia. Natomiast w reprezentujących ten sam typ zagadek metaforycznych parafrazach hasel krzyżówkowych semantyczna informacja o temacie głównym zagadki jest znacznie uboższa i sprowadza się zasadniczo do werbalizacji tematu pomocniczego. Być może jest to spowodowane w pewnej mierze innym kręgiem odbiorców tego typu zagadek (interpretowano krzyżówki z roczników „Przekroju”, a więc raczej przeznaczone dla dorosłych), celowymi utrudnieniami przy rozwiązywaniu krzyżówek czy wreszcie tym, iż w hasłach krzyżówkowych ostatecznym kryterium jest możliwość wpisania rozwiązanego hasła do odpowiednich rubryk krzyżówki.

Rozważmy krzyżówkowy przykład *poranny terrorysta*. O temacie głównym, zagadkowym X, można powiedzieć, że jest w jakimś sensie podobny, ma cechy wspólne z obiektem nazywanym przez temat pomocniczy, a zatem *X jest porannym terrorystą*. Interpretacja tej zagadki powinna więc zmierzać do odtworzenia tych wszystkich predykatów-wykładników znaczenia, które pokazą różne aspekty podobieństw tematu głównego i tematu pomocniczego.

Praktycznie jedynym eksplicytnie danym predykatem-wykładnikiem jest epitet naprowadzający współwystępujący z leksemem we frazie metaforycznej nadrzędnym, mianowicie *poranny*, co można sprowadzić do predykatu *X działa rano* z walencją temporalną i bardzo ogólnym znaczeniem leksykalnym czasownika. Wszystkie pozostałe predykaty-wykładniki są podane implicytnie: można o nich wnioskować tylko pośrednio, przez uwzględnienie znaczenia i konotacji semantycznej leksemu *terrorysta* oraz pozajęzykowej wiedzy o obiekcie. Da to w efekcie otwarty zbiór wyrażeń typu: *X zabija Y-a*, *X stosuje przymus fizyczny albo moralny wobec Y-a*, *X wymusza działanie Y-a*, *X działa z powodów politycznych*, *Y boi się X-a*, *Y nie lubi X-a* itp. Jeśli zagadka ma być rozwiązana, wówczas proces analizy tych wyrażeń, a także pozajęzykowe kryteria wyboru rozwiązania (krzyżówka) muszą doprowadzić do rozszyfrowania owego X-a; w tym wypadku jest to BUDZIK. Następną fazą byłoby zatem uporządkowanie wstępnego i chaotycznego zbioru wyrażeń predykato- wych: akceptowanie tylko tych, które motywują rozwiązanie poprawne, oraz neutralizacja wszystkich tych, które z punktu widzenia tego rozwiązania nie mogą być zaakceptowane.

Ten typ zagadek metaforycznych z eksplicytnie wyrażonym tematem pomocniczym jest ulubionym sposobem parafrazowania hasła krzyżówkowe- go, np. *sukienka lampy* — ABAŻUR, *morderca uczuć* — CZAS, *zeszytowy tasyzm* — KLEKS, *kibić kwiatuszka* — ŁODYŻKA, *najsukuteczniejsze ograniczenie szybkości* — MILICJANT, *ozdoba ruchliwego skrzyżowania* — MILICJANT, *budowniczy mostów między narodami* — TŁUMACZ, *strucla z włosów* — WARKOCZ.

5. Funkcjonalne zróżnicowanie zagadek metaforycznych i metafor-zagadek

Przedstawione do tej pory analizy dążyły do uchwycenia semantycznych podobieństw między zagadką metaforyczną i metaforą-zagadką. Nie oznacza to jednak, że te dwa typy tekstów można uznać za w pełni semantycznie tożsame. Podstawowa różnica między nimi wynika ze stopnia otwartości znaczeniowej. Zagadka pełni w gruncie rzeczy przede wszystkim funkcję identyfikacyjną. Jej głównym zadaniem jest wskazanie na temat przez takie sformułowanie parafrazy, by mimo zamierzonych jej komplikacji cel został osiągnięty. W poetyckiej metaforze-zagadce cel ów jest bardziej złożony: nie chodzi tutaj tylko o odgadnięcie tematu głównego, lecz także o jego semantyczne dookreślenie, o przypisanie mu cech nowych, niestereotypowych, o orzekanie właściwości świeżych i niekonwencjonalnych. Istotą metafory poetyckiej byłaby zatem funkcja predykcji.

5.1. Funkcja identyfikacyjna w zagadkach metaforycznych

Przyjmuje się, że każde wyrażenie językowe o podłożu metaforycznym, którego interpretacja wymaga przywoływania dwu tematów (orzekania czegoś o temacie głównym przez filtr właściwości tematu pomocniczego), realizuje funkcję predykatywną. Stwierdzenie to pozostaje w pozornej sprzeczności z naszym wcześniejszym sądem, przypisującym zagadce metaforycznej funkcję identyfikacyjną, a nie predykatywną. Za wyznacznik zagadki metaforycznej uznaliśmy bowiem właśnie istnienie dwu tematów. Wydaje się jednak, że nie we wszystkich wypadkach stwierdzenie występowania dwu tematów można uznać za warunek wystarczający istnienia funkcji predykatywnej. Obydwa tematy muszą nie tylko współistnieć, ale także musi zachodzić semantyczna interferencja tematu pomocniczego na temat główny. Z całą pewnością zjawisko to nie zachodzi w zagadkach quasi-metaforycznych, w których temat pomocniczy nie służy semantycznemu dookreśleniu tematu głównego.

Inaczej należałoby traktować grupę zagadek metaforycznych omówionych w punkcie 4.2. W tym wypadku istotnie dokonuje się semantyczna charakterystyka tematu głównego przez cechy zawarte w temacie pomocniczym, jak np. w zagadce BUDZIK — *poranny terrorysta* czy TĘCZA — *barwny most na niebie*. Istotne jest tu jednak pytanie, jakiemu celowi jest podporządkowana ta projekcja cech tematu pomocniczego. Gdyby przyjąć, że celem tym jest orzekanie czegoś o temacie głównym zagadki, wówczas byłoby to orzekanie tylko pozorne, bo mieściłoby się w sferze cech już znanych, mniej lub bardziej społecznie utrwalonych i akceptowanych. W przeciwnym wypadku niemożliwe byłoby odgadnięcie tematu głównego, a więc spełnienie się zagadki.

5.2. Funkcja predykatywna metafory poetyckiej

Poetycka metafora-zagadka dąży do pokazania nowych, niecodziennych form istnienia przedmiotu, zakłada wielość możliwych interpretacji i różnokierunkowość skojarzeń. K. Zawistowska w wierszu *Śnieg* w taki sposób opisuje padające płatki śniegu:

Loty kwiatów, rozwitych na mistycznej łące,
Oderwanych od łądy — ściętych kwiatów pęki —
Uskrzydłonych gwiazd taniec leciuchny i miękki —
Lotne gwiazdy srebrzyste, motyle goniące,

W przytoczonym tekście tematami pomocniczymi są leksemy *kwiaty*, *gwiazdy* i *motyle*. Każdy z tych elementów, a zwłaszcza przypisany im zestaw predykatów werbalizujących znaczenie leksykalne i konotacje, pokazuje nowe aspekty istnienia tematu głównego — PŁATEKÓW ŚNIEGU. *Płatki śniegu to*

kwiaty — wprawdzie kwiaty pozbawione lodyg, same kielichy kwiatów, ale tworzące na tle nieba bajeczną łąkę; *Platki śniegu to gwiazdy* — tak jak gwiazdy srebrzyste, delikatne, skrzące się, nierozzerwalnie związane z niebem, ale też poruszające się lekko, tanecznie; wreszcie *Platki śniegu to motyle* — wprawdzie pozbawione typowej dla motyli gamy barw (bo metafora to zawsze również neutralizacja niektórych cech znaczeniowych tematu pomocniczego), ale przez konotacje lekkości i radości przypominające nie gonitwę w celu dopędzenia i unicestwienia uciekającego, ale radosną, lekką zabawę. Interpretację tę można rozwijać i wzbogacać. „Metafora — pisze N. D. Arutiunowa — jest w tym wypadku swoistą rezerwą, po którą nie sięga się w pogoni za nazwą, lecz w poszukiwaniu obrazu, sposobu indywidualizacji lub oceny przedmiotu, bądź też w celu wycieniowania sensu.”⁶

Cel ten może niekiedy osiągnąć także zagadka metaforyczna, zwłaszcza jeśli nosi wyraźne znamiona tekstu literackiego. Tak jest w zagadce z *Bajek robotów* S. Lema:

- Powiedz mi — rzekła maszyna — co to jest za miejsce, które nie ma ani ścian, ani murów, ani krat, a którego nikt nigdy nie opuścił i nie opuści?
- Tym miejscem jest Kosmos — odparł konstruktor.

Implikowany przez predykaty-wykładniki pomocniczy temat metafory — *więzienie* — wchodzi w semantyczne związki z tematem głównym — KOSMOS. Gra znaczeń nie musi się jednak kończyć na stwierdzeniu wyrażonych w tekście semantycznych podobieństw i różnic między obydwoma tematami. Można sądzić, iż zestawienie tych właśnie dwu tematów w zagadce nie było przypadkowe. Sprawia ona, że dokonuje się semantyczne przewartościowanie Kosmosu rozumianego powszechnie jako nieogarniona, bezkresna przestrzeń. Kosmos otrzymuje zupełnie nową charakterystykę: jest czymś zamkniętym, wyraźnie ograniczającym możliwości bohaterów bajek Lema. W tym wypadku metafora ukryta w zagadce wyraźnie zmierza do pokazania nowych form istnienia przedmiotu, a zatem pełni funkcję predykatywną.

5.3. Identyfikacja, predykcja a jednoznaczność zagadki

Istota zagadki polega na przyporządkowaniu parafrazy odpowiedzi. Jeśli zagadka nie spełnia jakichś specjalnych funkcji dodatkowych, np. nie sprawdza zawartej w niej gry językowej wyłącznie do żartu czy nawet absurdu, wówczas należy oczekiwać odpowiedzi jednoznacznej, konkretnej. Natomiast

⁶ N. D. Arutiunowa: *Metafora językowa (składnia i leksyka)*. Cz. I — „Teksty” 1980, nr 6(54); Cz. II — „Teksty” 1981, nr 1(55). Cytat pochodzi z części II rozprawy, s. 140.

metafora-zagadka może niekiedy tę odpowiedź zawieszać, świadomie doprowadzając rozwiązanie do pewnego tylko stopnia ogólności. Przykładem niech będzie krótki wiersz M. Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej *Kobieta która czeka*:

Czeka, patrzy na zegar swych lat,
Gryzie chustkę z niecierpliwości.
Za oknem świat zszarzał i zbladł...
A może już za późno na gości?

O znaczeniu metafory-zagadki zegar *lat* możemy wnioskować jedynie na podstawie znaczeń leksemów tworzących temat pomocniczy. Zegar — coś, co wskazuje godziny, pokazuje upływ czasu. Element podrzędny metafory (*lat*) wprowadza jedną istotną modyfikację. Ów zegar nie wskazuje upływu godzin, lecz czas odmierzany na nim pokazuje uciekające lata. Nie znajdujemy żadnych innych wskazówek ani w samym tekście, ani w cechach znaczeniowych implikowanych przez leksemy składające się na metaforę. Interpretacja z konieczności musi się zatrzymać na poziomie interpretacyjnym „coś, co wskazuje na upływ lat”. Oczywiście, zawsze można dokonywać konkretyzacji owego „coś”. Konkretyzacjami takimi może być np. odbicie starzejącej się twarzy w lustrze, album ze zdjęciami, bukiet zasuszonych kwiatów itp. Niemniej jednak lista takich konkretyzacji pozostanie zawsze listą hipotetyczną, ustalaną na podstawie wskazówek pozatekstowych związanych z posiadaną wiedzą o świecie, ze znajomością twórczości poetki itp., a w każdym razie nigdy nie będzie listą pełną.

Tego typu niedookreśloność semantyczna, w metaforze zabieg częsty, celowy i stylistycznie nacechowany, ma zupełnie inne podłoże i inne pełni funkcje w zagadkach. Tu również najczęściej jest to zabieg świadomy, ale jego cel jest inny. On właśnie sprawia, że rozwiązanie zagadki nie jest procesem czysto mechanicznym, nie nasuwa się łatwo i bezkonfliktowo, lecz wymaga znacznego niekiedy wysiłku intelektualnego. Jedno z hasel krzyżówkowych jest parafrazowane następująco: *male blond w budce*. Jeśli przyjmiemy, że *blond* jest metonimicznym określeniem kobiety zgodnie ze schematem „cecha” — „nosiiciel cechy”, wówczas powinniśmy szukać rozwiązania wśród nazw oznaczających kobiety w jakiś sposób związane z budką (np. dróżniczą), kioskiem itp. Interpretacja może iść jednak w innym kierunku: *blond* wykorzystuje synonimiczny związek z leksemem *jasny*, mogącym z kolei być elipsą wyrażenia *piwo jasne*, a wówczas rozwiązaniem zagadki będzie PIWO. I w tym konkretnym wypadku to drugie rozwiązanie jest poprawne. Alternatywa rozwiązań jest alternatywą pozorną. Właściwa zagadce funkcja identyfikacyjna, w krzyżówce wspomagana kryteriami pozajęzykowymi, sprawia, że zawsze konieczny jest wybór jednej z możliwości, a więc uczynienie rozwiązania zagadki rozwiązaniem jednoznacznym. Identyfikacyjna funkcja zagadki zmusza do przy-

porządkowania zagadce konkretnej nazwy poszukiwanego obiektu. W metafo-rze-zagadce, która pełni przede wszystkim funkcję predykatywną, wybór jednoznacznego rozwiązania może być zawieszony, metafora ma bowiem otwartą strukturę semantyczną.

Рышард Токарски

ЗАГАДКИ — МЕТАФОРЫ — ЯЗЫКОВЫЕ ИГРЫ

Резюме

В своей статье автор пытается воспроизвести семантические механизмы загадки и таким образом показать языковые способы, помогающие правильно их решить, а также разнородные техники, затрудняющие их решение. В данном случае загадка понимается шире, чем в исключительно жанровом смысле: воспроизведение общей семантической модели загадки позволило включить в рассматриваемые тексты также парафразы заглав-ных слов из кроссвордов и некоторые типы поэтических метафор. Принятая модель послужила основой для выделения трех типов загадок: описательных, квазиметафорических и метафорических.

Однако, если для метафорических загадок и поэтических метафор можно принять такую же самую семантическую модель, то текстовые варианты выполняют другую функцию — идентифицирующую или же предикативную. Метафорическая загадка, нес-мотря на разнородные языковые затруднения, всегда должна вести к однозначному решению, а поэтическая метафора может это решение намеренно приостановить, может привести только к определенной степени конкретизации ответа, так как имеет открытую семантическую структуру.

Ryszard Tokarski

RIDDLES — METAPHORES — LINGUISTIC GAMES

Summary

The subject of the analysis is an attempt to reconstruct the semantic mechanisms of riddle, thus to show the linguistic means of directing towards its right solution and various techniques hindering the solution. Riddle is understood here more widely than only in the type sense: reconstructing the general semantic model of riddle enabled to include into the analyzed texts also

paraphrases of crossword puzzles' entries and some types of poetic metaphores. The accepted model has become the basis for distinguishing three types of riddles: descriptive, quasi-metaphorical and metaphorical.

In so far as for metaphorical riddles and poetic metaphores one can accept the same semantic model, however, the function of these textual variants is different: identifying or predicative. Metaphorical riddle, despite different linguistic hindrances, must always lead to an univocal solution, poetic metaphore, however, may purposefully suspend the solution, may lead only to certain degree of substantiation of the answer because it has an open structure.